

Conversion of Scandinavia

Sæbjørg Walaker Nordeide

Introduksjon

Ifølge *Vita Anskarii auctore Rimberta* skal det ha vært gjort forsøk på å kristne¹ folk i Skandinavia allerede på 800-tallet, både i Danmark og i Mälärregionen i Sverige (Rimbert 1986). Skandinavia ble underlagt misjonserkesetet Hamburg i 831, forenet med Bremen til erkesetet Hamburg-Bremen i 845 (Tveito 2005:37-38). Først i 1104 ble det etablert et erkesete internt i Skandinavia, i Lund (den gang Danmark, nå i Sverige), med ansvar for hele Skandinavia. I Norge ble det etablert et eget erkesete i Trondheim i 1152/53, Nidaros erkesete, og i Sverige ble erkesetet i Uppsala etablert i 1164 (Blomkvist, Brink, and Lindkvist 2007; Bagge and Nordeide 2007). I løpet av disse årene ble den kristne kirkeorganisasjonen formelt etablert i Skandinavia, men det er likevel uklart hvor utbredt kristendommen var på denne tiden. Bl.a. ble samiske folk i nord hovedsakelig kristnet først i perioden ca. 1550 - 1750 (Hansen and Olsen 2004:318-37; Svestad 2013).

Grovt sett kan vi si at Skandinavia (Norge, Sverige, Danmark) konvertert til kristendommen i løpet av 1000-tallet, men det er store ulikheter både mellom og innom de enkelte land. At det finnes ulik utvikling er ikke så merkelig, for lange avstander og kommunikasjon på tvers av fjell og fjord har vært krevende, sommer som vinter. Det er store klimatiske og topografiske ulikheter innom området, der en uendelig lang kystlinje strekker seg til langt nord for polarsirkelen og grenser til ulike hav. De ulike etniske gruppene i Sverige og Norge også hatt ulik utvikling. Nomadisk livsførsel blant samene har sørget for gode kontakter på tvers av nåværende landegrenser i nord, og dette har medført til dels andre innflytelseskkanaler enn i sør. Samtidig er det en del likhetstrekk mellom utviklingen i Skandinavia og andre områder i Nord- og Sentral-Europa.

Terminologien omkring religionsmøter utvikles i takt med tolkningen av nye resultater. Mens ord som 'norrøn' og 'samisk' tidligere gjerne ble forsøkt tolket som mer eller mindre homogene grupper, viser de arkeologiske sporene stor variasjon som i dag vanskelig kan oppfattes som spor etter enhetlige religioner (Anglert 2003; Svanberg 2003; Andrén, Jennbert, and Raudvere 2006:13-14; Nordeide 2006). Også innen den kristne kulten er variasjonen stor, noe som understreker at vi må øke oppmerksomheten rundt lokal variasjon også for denne religionen, noe som også er påpekt for områdene utenfor Skandinavia (Brown 2003). Det kan være uklare grenser mellom spor etter kristen og annen kultutøvelse, som kompliserer tolkingen om det har vært en gradvis overgang til kristendom eller sammenblanding av elementer fra ulike religioner i en fase med religionsskift. I Skandinavia har det vært diskutert hvilke ord hva en skal kalle eventuelle hybride former for kultutøvelse, og de fleste forskere foretrekker i dag ordet 'akkulturasjon' fremfor 'synkretisme', fordi synkretisme kan virke villedende og er dessuten negativt ladet (Hultgård 1992; Rydving 1993; Gräslund 2002). Forskningen omkring religionsskiftet i Skandinavia har generelt vært kritisert for å fokusere for mye på kristendommen, gjerne med et negativt, evolusjonistisk syn på andre religioner, og med en overdreven tro på at kristendommen var preget av monoteisme. I virkeligheten var det jo myriader av vesener, som engler, djevler og helgener (Steinsland 1990). Gro Steinsland regner Gunnes som typisk representant for dette, ved det hun betegner som 'dekadanseteorien'. Gunnes' syn kommer godt fram i det følgende sitatet:

¹ 'Kristning' er en diskutabel term, men det blir for langt å diskutere dette her.

‘Som før nevnt må de mange guder ha begynt å bli en belastning for nordboenes tenkeevne. Forestillingen om den ene, allmektige Gud har betydd en mektig og befriende forenkling, rent intellektuelt. En gang fattet, har den forekommet selvinnslysende.’ (Gunnes 1976:226).

Noen tema har lenge vært særlig sentral i forskningen om kristningen av Skandinavia, som kronologi, innflytelse og karakteren på trosskiftet. De skriftlige kildene, særlig sagamateriale og krøniker, har vært viktigst for eldre studier av kristningsprosessen. I denne forskningen har navngitte personers rolle stått sentralt, som misjonærene Ansgar og Unni for diskusjonen om kristningen av Danmark og Sverige, og misjonskongenes rolle i Norge, som Kong Håkon den gode, Kong Olav Tryggvason og kong Olav Haraldsson (Odd 1977; Snorri and Hollander 1967; Rimbart 1986; Grammaticus 2005; Bagge 2005a; Gelting 2007; Blomkvist, Brink, and Lindkvist 2007). I dag er det mer fokus på mangfoldet i kulten, der de mer anonyme, arkeologiske kildene er særlig verdifulle.

I de senere år har en rekke tverrvitenskapelige prosjekter økt vår kunnskap om kristningsprosessene i Skandinavia, og perspektivene med den. Økt oppmerksomhet om samisk historie i Norge og Sverige har fått fram mer informasjon om ulike etniske grupper, men også kunnskapen om tradisjonelle tema er tilført nye data, selv om mye ennå er uklart. Forskingen omkring kristningsprosessene har naturligvis ikke stått isolert i forhold til internasjonale trender og paradigmeskifter. Denne artikkelen vil likevel konsentreres om noen tema som har vært særlige fremtredende i Skandinavia.

Kort om kilder

Skrevne kilder gir oss detaljer om hendelser, navn og kronologi i historien om kristningen av Skandinavia. Det er særlig islandske skrifter fra 1200-tallet og utover som har vært studert, som f.eks. Eddadikt, skaldekvad og historier som *Gesta Hammaburgensis* av Adam av Bremen, Snorri Sturlusson's *Kringla Heimsins* og Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum*, men også andre tekster, som de eldste landskapslovene og homilier (Olafson 1914; Knudsen 1958; Kroman and Iuul 1968; Robberstad 1969; Salvesen and Gunnes 1971; Snorre 1973; Snorri and Hollander 1967; Grammaticus 2005). Det er problematisk at de fleste av disse kildene er skrevet av kristne forfattere, utenfor Skandinavia og lenge etter at de fleste, omtalte hendelsene skal ha funnet sted. Dette medfører et stort kildekritisk problem som en prøver å finne metoder for å omgå. (for datering og kommentarer, se Haugen 2004; Bartlett 2007; Gelting 2012).

I den senere tid har en i økende grad lagt vekt på arkeologiske kilder, både monumenter og gjenstander. Blant monumentene er det særlig graver, kirker, runesteiner og steinkors som har vært studert. Gjenstandsmaterialet er særlig representert ved studier av gravgods, særlig kristne importsaker, Torshammere, kors og andre religiøse symboler. I tillegg til korset, er også andre gjenstander regnet assosiert med kristendommen, om enn mindre entydig, f.eks. voksllys, liturgiske kar, frisiske kanner med korsdekor, bronsenøkler og bergkrystall (Hernæs 1995; Gräslund 2002). Men heller ikke de arkeologiske kildene er uten problemer. Meningsinnholdet kan være vanskelig å tolke når kun små og ikke alltid velbevarte spor etter aktivitet er bevart, og gjenstander kan endre mening med kontekst. Korsmotivet har en mer enn tusenårig tradisjon i Skandinavia, og det kan lett forveksles med andre motiver og meningsinnhold, særlig i en overgangsfase. Korset kan derfor også symbolisere annet meningsinnhold enn kristen tro (Birkeli 1973:26). Der ikke-kristne kunne

bruke korset som symbol for Tor, kunne kristne imidlertid ikke akseptere andre symboler enn rent kristne (Staecker 1999:244).

De tverrvitenskapelig forskningsprosjektene i de senere år har vært drevet av eksperter på ulike kilder, som er den beste metoden for å kunne vinne ny kunnskap som er basert på kunnskapspotensialet i ulike kilder, kombinert med innsiktsfull kildekritikk. I det følgende vil noen av disse resultatene kort presenteres.

Bakgrunn for kristningen: Hvor kom impulsene fra?

Det har lenge vært fokus på innflytelseskanaler som resulterte i at kristendommen ble etablert i Skandinavia. Til tross for at erketet i Hamburg-Bremen fikk ansvaret for misjon i Skandinavia, har det dominerende synet for Norge vært at Norge ble kristnet fra de britiske øyer (Myking 2001; Birkeli 1973; Taranger 1890). Det var også uten tvil gode forbindelser vestover fra Skandinavia, særlig mellom Danmark, Norge og England i slutten av Vikingtid, da dansk kongemakt regjerte i deler av England og bl.a. Kong Håkon Haraldsson (den gode, Athelstansfostre, konge i Norge 934-61) ble fostret av Kong Athelstan i England. Og noen av de viktige helgener i Sverige, som Sigfrid og Eskil, var engelske misjonærer (Blomkvist, Brink, and Lindkvist 2007). Det var altså kanskje flere grunner til at det var engelskfødte pave Adrian IV (1154-1159) som fikk i oppdrag å stifte erketene i Norge og Sverige (Nordeide in press b). Men selv om Danmark sto i nær kontakt med England under kristningsprosessen, er det også antatt at landet var under sterk innflytelse fra sin sterke nabo i sør. Det ble et skifte i innflytelsen over Danmark fra midten av 1000-tallet, etter bruddet med den dynastiske unionen med England. Fra denne tiden ble tyske makthavere langt mer dominerende, og den danske kongen strakte seg da langt for å stå på god fot med erketet Hamburg-Bremen (Gelting 2007).

Materielle indisier for kontakten med de britiske øyer er bl.a. blykors som er funnet sekundært nedlagt i ikke-kristne graver i Sør-Norge, en skikk som trolig er inspirert fra vest (Sørheim 2004). Studier av stil og dekor på runesteiner og steinkors i Sverige og Norge har likeså resultert i teorier om vestlig innflytelse (Lager 2002; Birkeli 1973). Det er også funnet mange importerte gjenstander fra de britiske øyer, særlig i Norge og Danmark, inklusive gjenstander med opprinnelig kristen funksjon, men i Danmark er det også et sterkt innslag av importerte gjenstander fra kontinentet. Uansett hvor gjenstandene kom fra, og hvilken opprinnelig funksjon de hadde er det imidlertid et spørsmål i hvilken grad idéer har fulgt med gjenstandene (Wamers 2004). At symbolinnholdet og funksjonen til opprinnelige kristne gjenstander kan ha vært tapt gjennom omforming og gjenbruk, har vi sett flere eksempler på (Marstrander 1963; Bagge and Nordeide 2007).

Også for den tidligste kirkeorganisasjon i Norge og Sverige har det vært pekt på klare paralleller til organisasjonen på de britiske øyer (Skre 1995; Ros 2001:154-160). Men i Sverige har det vært pekt på innflytelse både fra Tyskland og de britiske øyer, og misjonærer har kommet fra begge områder (Lager 2002: 237-241; Blomkvist, Brink, and Lindkvist 2007).

Det må legges til at deler av de nordligste områdene har fått sine kristne impulser fra øst, fra Russisk-Ortodokse misjonærer, etter 1500 (Svestad 2013). Og etter studier av den eldste kristenretten og steinkors i den senere tid har det kommet fram at tysk innflytelse i Norge kan ha vært undervurdert (Landro 2010; Nordeide 2010a). Kanskje kan det endrede politiske klima de siste tiår ha bidratt til ny interesse for, og informasjon om, innflytelse fra Tyskland og Russland.

Prosessens karakter

Hvordan selve kristningsprosessen foregikk er interessant. Det er særlig to modeller som har stått mot hverandre: a) en 'ovenfra og ned'-modell, der en antar at kongemakten og kirken har hatt initiativet. Denne modellen betyr en mer eller mindre påtvunget situasjon, gjerne med bruk av fysisk makt, om enn ikke nødvendigvis (Berend 2007). Forskere som støtter denne modellen legger gjerne vekt på at det var en vital religion som ble utfordret av den inntrengende kristendommen, der en politisk maktallianse, inkludert kongen, var avgjørende for at kristendommen ble etablert (Steinsland 1990; Solberg 2000:312. Mot denne modellen står en 'nedenfra og opp'-modell, hvor initiativ til kristningsprosessen har vært vurdert som mer individuell. Denne modellen heller til teorien om en mer gradvis overgang, over lang tid. Med denne modellen hører gjerne et syn på den stedegne religionen som utdøende, slik at kristendommens representanter hadde en enkel sak, slik f.eks. sitatet fra Gunnes i introduksjonen demonstrerer.

En typisk representant for den siste modellen er kirkehistorikeren og biskop Fridtjov Birkeli. Hans studier av steinkors ble epokegjørende (Birkeli 1973). Med bakgrunn i egen misjonsvirksomhet på Madagaskar hadde han som utgangspunkt å vise at det ikke var mulig å kristne et folk i løpet av 35 år, som en kunne forstå for Norges del med basis i sagaene. Han mente at de monumentale steinkorsene i Vest-Norge kunne assosieres med kristningen, og alder og utvikling ble sammenholdt med det britiske materialet. Han kom fram til at det var flere faser i kristningsarbeidet (ibid.:14):

1. Flere hundre års infiltrasjonstid, inntil ca. 950.
2. Misjonstid fra ca. 950 til ca.1030.
3. Organisasjonstid og fortsatt misjonstid fra ca. 1030 til 1153.

Etter at denne boken ble publisert har flere forskere prøvd å etterspore eller modifisere Birkelis faser (se f.eks. Keller 1989:208; Kisuule 2000:40; Gräslund 2002:19), og disse, har, som Birkeli, hevdet at innføringen av kristendommen var en gradvis og langtrukken, underforstått også fredelig prosess (Gräslund 2002:127).

Det er etterhvert flere innvendinger mot Birkelis teorier (se Nordeide 2010a), men i forhold til Birkelis syn på kristningen spesielt, som en langtrukken prosess, hevder Sverre Bagge:

'Modern missionaries want to convert the "hearts". Some machine guns, light artillery and other evidence of the missionaries' technological superiority, plus generous gifts, would probably have resulted in numerous and speedy baptisms. Medieval missionaries had fewer qualms about using similar means, if available to them. Baptism was a sufficient expression of Christianity; they did not worry much about the "hearts".' (Bagge 2005: 123).

Sverre Bagge er også en typisk representant for den alternative, 'ovenfra og ned'-modellen, med sterk vekt på misjonskongene i prosessen (Bagge 2005a, 2005b; Bagge and Nordeide 2007). Med basis i de skriftlige kildene er det liten tvil om at kongene har vært pådrivere i kristningsprosessen, som de også har vært det i urbaniseringsprosessen, og denne modellen synes å finne støtte i det arkeologiske materialet (Nordeide 2010b). Det samme kan ha vært tilfelle i Danmark: kristen gravskikk startet i kongeslekten, aristokratiet fulgte etter, og til sist gjennomførte også allmenheten en kristen gravskikk (Roesdahl 2006).

Spørsmålet om kultkontinuitet er et annet tema som berører karakteren på trosskiftet. Også dette har vært hyppig diskutert i Skandinavia (se f.eks. McNicol 1997). Fortsatte troende å benytte den samme plassen, uavbrutt for sine ritualer når de skiftet tro, eller ble de kristne

kultplassene etablert på andre steder eller områder? Selve begrepet om kultkontinuitet er likevel omdiskutert (se bl.a. Andrén 2002), og Olaf Olsen har ønsket å tilføye begrepet 'maktkontinuitet', om stormenns bygging av kirker på egne gårder (Olsen 1995).

Jelling i Danmark er trolig det mest kjente eksempelet på teorien om kultkontinuitet, der Knud Krogh argumenterte for en *Translatio* teori: kong Harald Blåtann beholdt nordhaugen, destruerte sin fars, kong Gorms, skipssetting, og erstattet den med en ny haug i ca. 970, sørhaugen, til minne om moren, dronning Thyra. Til slutt bygde han en liten trekirke mellom haugene og satte opp en runestein der han erklærte at han kristnet danskene og hersket over Danmark og Norge. Levningene etter kong Gorm overførte han fra nordhaugen til kirken (Krogh 1993; Staecker 2005). Ved dette ble en gammel gravplass direkte overført til kristen kult.

Det svært interessante Jelling-komplekset skal jeg ikke kommentere videre i denne forbindelse, for store undersøkelser i de senere år har kastet nytt lys over dette monumentet som ennå ikke er ferdig bearbeidet og publisert. Men lignende teorier har blitt framsatt om kirkestedet Mære i Nord-Trøndelag i Norge. Mære er kjent for teorien om at et ikke-kristent kulthus, et hov, i en overgangsfase ble brukt som kirke, inntil den første trekirken ble bygd på stedet i siste halvdel / fjerdedel av 1000-tallet. Det er bl.a. gjort funn av gullubber i stolpehull i «hovet», som er forbundet med kultiske handlinger (Lidén 1969, 1999). Lidén tolket situasjonen som kultkontinuitet heller enn *Ecclesia Triumphans* teori, fordi det ikke var snakk om at kirken plasserte bygningen på ruinene av den gamle kultplassen. Kultplasskontinuitet ble da regnet som tegnene på et fredelig religionsskifte (Gräslund 2002; Lidén 1995). Det er omdiskutert om konstruksjonen før kirken var en bygning (Olsen 1969), og nyere undersøkelser omkring kirkestedet på Mære viser at det er en uklar stratigrafisk relasjon mellom de første, kristne gravene og den eldre konstruksjonen. Dessuten brant den gamle konstruksjonen, noe som like gjerne kan tyde på at den gamle kultplassen ble nedlagt ved tvang (Nordeide 2011:107-113). I så fall kan det påvises kultkontinuitet på Mære, men ikke som tegn på et fredelig religionsskifte.

I tillegg til Jelling og Mære er det mange eksempler i Danmark og Norge på at kristen kult har etablert seg på samme sted som eldre kult, og også i Sverige: opprettelsen av bispesetet i Gamle Uppsala ved de monumentale gravhaugene er et godt eksempel der. I Sverige har en også flere eksempler på at en har fortsatt å bruke de gamle gravfeltene inn i kristen tid (Artelius and Kristensson 2006; Tesch 2014). Men det er også mange eksempler på det motsatte, gjerne innom samme region, der gamle kultplasser er forlatt og marginalisert. F.eks. finnes det ingen eksempler på en ubrutt, kultplasskontinuitet fra ikke-kristen til kristen gravplass i Västergötland i Sverige (Theliander 2005: 337-338), og noen av de eldste, kristne gravstedene i Norge og Danmark ble lagt til sentrale steder, borte fra de gamle ættegravfeltene (Carelli 2004; Nordeide 2010b). Samtidig ble kultplassen på Hove, ikke langt fra Mære, forlatt rundt år 1000, etter tusen års kontinuerlig aktivitet (Farbregd 1986), og det store gravfeltet fra yngre jernalder på Horgheim i Romsdalen ble liggende på grensen mellom to kirkesogn, og ble altså gjort perifer i kristen tid (Nordeide in press a). Selv om stedsnavnet, sammensatt med Hov og Horg, i disse tilfellene kan ha spilt en negativ rolle for valg av et kristent kultsted, er det også eksempler på at kirkene ble liggende på steder med nettopp slike navn, noe som kan antyde at kultstedet er opprettholdt etter skiftet til kristendom. I de fleste tilfeller har vi dessverre for lite informasjon til å vite om aktiviteten på slike steder var kontinuerlig eller om det var et tidsavbrudd mellom de ulike religioners kult, noe som ville være av stor verdi for å forstå kristningsprosessen.

Kulthus

Kirkestedet på Mære berører en annen diskusjon som har versert noen år i Skandinavia: Diskusjonen om det fantes egne kulthus i vikingtid, før kristendommen. Det var særlig Olaf Olsen som skapte gjennomslag for denne diskusjonen gjennom sin doktoravhandling (Olsen 1966, 1969). Denne diskusjonen er nå nærmest uaktuell: etter Olsen skrev sin avhandling har det blitt påvist flere overbevisende eksempler på at det fantes kulthus i Skandinavia før kirkene ble etablert, f.eks. på Tissø i Danmark, og på Uppåkra i dagens Sverige. Bebyggelsen på Tissø bel anlagt ca. AD 600 og forlatt ca. AD 1000. Tissø var ikke en permanent boplass, men stedet var viktig som kultplass (Jørgensen 2002). Bebyggelsen på Uppåkra (nå Sverige) var i funksjon fra ca. 100 BC til AD 1000. Et kulthus der fungerte i over 600 år, noe som viser at det var en gammel tradisjon å ha et hus i forbindelse med ritualene i området (Larsson 1998; Jørgensen 2002; Larsson 2007). Et mulig kulthus fra sent 700-tall er også påvist i Norge, ved gravfeltet på Gulli i Vestfold (Gjerpe 2005:147-151).

Diskusjonen om hvilke kulthus som fantes før kristendommen, og hvor ritualene ble gjennomført før kristendommen ble etablert, er imidlertid ikke over. Det er mye som tyder på at hallen på kongsgårdene eller hovedresidensen på viktige høvdingegårder var viktig også for religiøse ritualer, trolig assosiert med høvdingens status som verdslig og religiøs leder. Men det er også påpekt at det er viktigere å studere bredden av kult heller enn å fokusere for mye på bygning, for det har vært praktisert ritualer både ved hauger, sjøer, kilder steiner og trær (Andrén 2002).

Denne diskusjonen er kanskje ikke så relevant for middelalderens kristne. Kirken var definitivt et viktig samlingspunkt som skulle besøkes regelmessig. Men det tok kanskje tid før det nødvendige antall kirker ble reist, og det er ikke bevart noen stående kirker fra den eldste tid med kristendom i Skandinavia. I Ribe i Danmark og på Veøy i Norge er det f.eks. påvist kristne graver fra relativt tidlig vikingtid, men det er ikke påvist tilsvarende gamle kirkebygg (Søvsø 2010; Nordeide 2011):140-146). Det finnes imidlertid spor etter kirker fra Danmark, den eldste på Jelling fra 970-tallet, men ellers fra ca. AD1000 og fremover (Roesdahl 2004, 2008), og spor etter det som er tolket som en kirke ved Skien i Norge er datert AD 990 – 1030 (Reitan 2006).

Flere har sett på alternative monumenter som mulige markører for de tidligste kristne samlingsplassene, før en fikk reist kirker. Det er særlig de monumentale steinkorsene i Norge og runesteinene i Sverige som har vært tolket slik. Steinkorsene har vært særlig knyttet til misjonsfasen, men i lys av tilsvarende materiale i andre land er denne teorien diskutabel (Nordeide 2010a). Runesteinene i Sverige er på lignende vis tolket som vitnesbyrd om den første generasjon kristne, som unike, selvstendige elementer, der kors og ornamentikk kan indikere hvor misjonærene kom fra (Birkeli 1973:223-24; Lager 2002:11).

Gravskikk

Om kirker ikke er påvist blant de eldste spor etter kristne, er begavelse et av de sakramenter som var viktig for kristen livsførsel, og kristne graver kan derfor demonstrere kristen kult. Gravskikk har også hyppig vært studert for å kunne belegge kristendommens tilstedeværelse. Dels har forekomsten av mulige kristne symboler vært vurdert, men også sammensetningen av gravgodset, gravritualet og gravens orientering og utforming: utbredelsen av ubrente graver, øst-vest-orientering, begravelse på en kirkegård, bortfall av gravgods og haug eller røys over graven har vært regnet som resultat av kristen påvirkning. Men kriteriene for en kristen begravelse er ikke entydige. Branngravskikken var f.eks. ikke så utbredt som tidligere

fremholdt av f.eks. Fredrik Engelstad for Norges vedkommende (Engelstad 1929, 1927), så ubrent begravelse trenger ikke være et resultat av kristen innflytelse.

Det er svært stor variasjon innom ikke-kristen gravskikk i yngre jernalder (Solberg 2000:312-315; Svanberg 2003; Blomkvist, Brink, and Lindkvist 2007; Nordeide 2011). Det var faktisk også ganske stor variasjon innom tidlig kristen gravskikk. Dette gjør det vanskeligere å påvise en eventuell innflytelse på endring og gradvis overgang. Den kristne døde kan f.eks. ha blitt begravd med drakt, og drakttilbehør kan lettere aksepteres som en kristen gravskikk enn funn av andre bruksgjenstander, som redskaper, hest o.l. Orienteringen av har også alltid variert, der liggestillingen til den døde har vært viktigst. Øst-vest-orienteringen er altså ikke unik for kristne, og orienteringen kunne også varierer sterkt innenfor kristen gravskikk (Nordeide 2011:260-262). Begravelse på kirkegård synes heller ikke lenger å være entydig, i alle fall ikke i Sverige (Artelius and Kristensson 2006; Artelius 2008; Tesch 2014).

Det er også lett å tenke seg at enkelte kristne begravelser kan ha blitt foretatt før det fantes kirkegård for alle, for et kirkested eller gravplass skulle innvies av en biskop. Hvis et større antall mennesker konverterte til kristendommen over et spredt område i løpet av et relativt kort tidsrom, må det ha vært krevende å få gjennomført de ritualer som var foreskrevet i et landskap med et klima som i Norge og Sverige. Det kan se ut til at de har valgt ulike strategier for å løse denne situasjonen: Svært få kristne gravplasser har vært etablert allerede ganske tidlig i vikingtid i (Lundström and Theliander 2004; Roesdahl 2006; Søvstø 2010; Nordeide 2011). Men deretter har antallet kristne gravsteder øket betydelig utover 1000-tallet. Noen steder, som i Mälaren-regionen i Sverige, har de fortsatt med noen kristne begravelser på de gamle ættegravfeltene (Artelius 2008; Tesch 2014). De fleste andre steder har de anlagt nye gravsteder, enten på eller ved de gamle kultstedene, som i tilfellene Jelling, Uppsala og Mære, eller de har anlagt de kristne gravene på helt nye steder. I Norge er de nye stedene påfallende ofte på samme sted som de middelalderske byene, der gravstedene er eldre eller samtidig med bydannelsen. Sentralt beliggende gravsteder kan ha betjent et større område (Nordeide 2010b). Lignende er observert for Lund i Danmark (Carelli 2004). Og i Sigtuna i Sverige ligger de tidligkristne gravplassene som nyanlagte perler på en snor på nordsiden like i utkant av bebyggelsen (Tesch 2014).

Ulike gruppers rolle i kristningshistorien

Etter den politiske oppvåkningen på 1960- og 1970-tallet, kom etnisitet mer i fokus. Mens eldre forskning om kristningen av Skandinavia tok lite hensyn til den samiske religionen, er situasjonen nå endret. Selv om forskningen ennå til dels må sies å være i startgroen, er mye ny kunnskap etablert (se f.eks. Zachrisson 1984; Schanche and Olsen 1985; Schanche 2000). Det har imidlertid lenge vært kjent at fleste samiske folk ble mer eller mindre tvangskristnet på 1500-1700-tallet, da bl.a. samiske, religiøse trommer ble samlet inn og ødelagt. Men alle samer ble ikke behandlet likt: Øst-samiske grupper ble kristnet fra ca. 1550 av Russisk-Ortodokse misjonærer eller munkere som hadde et relativt avslappet forhold til samenes egen religion. Øst-samiske grupper fikk derfor i stor utstrekning lov til å opprettholde gamle, religiøse ritualer, inklusive begravelser på de gamle gravfeltene. Dette står i kontrast til en langt mer aggressiv kristning av Vest-samiske grupper som fant sted i perioden 1650-1750. Dette ble utført av Lutheranske misjonærer og prester som i langt større grad undertrykte samenes egen religiøse praksis, og ødela kultsteder og rituelle trommer. Men mønsteret er

ikke enhetlig (Svestad 2013). En videre kartlegging av innflytelsen fra ulike kristne retninger i Skandinavia er en av de forskningsoppgavene som kan kaste ytterligere lys over dette.

Også kjønnspektivet er trukket fram i kristningsprosessen i løpet av de siste tiår. Dette er et eksempel på viktigheten av å studere for den hjemlige religionen som bakgrunn for innføringen av kristendommen. Det er f.eks. fremhevet hvilke fordeler kvinner kan ha funnet i kristendommen i forhold til i norrøn religion: det kristne Paradis må ha vært attraktivt for kvinnene som ikke fikk innpass i Valhall etter døden, men som ble henvist til Hel (Sawyer 1991). Og når f.es. minst én av de to døde kvinnene i den fantastisk rike skipsgraven på Oseberg har hatt høy både verdslig og religiøs status, demonstrer dette, sammen med opplysninger i skriftlige kilder, at mektige kvinner kunne ha ledende roller før kristendommen ble etablert (Ingstad 1982). Det ville derfor ikke være uventet at de også kunne ha ledet an i innføringen av kristendommen (Staecker 2003a). Et dominerende antall av de religiøse symbolene som symboliserer kristendommen er funnet i kvinnegraver, og kvinner nevnes som noen av de aktive i en kristen tradisjon med reising av runesteiner i Sverige (Gräslund 2002: 65-89; Staecker 2003a; Gellein 1997:87).

Også når det gjelder kjønnspektivet er det fremhevet at det er regionale forskjeller, og noen av teoriene om kvinner som ponerer i kristningsprosessen er ikke helt uproblematiske (Staecker 2003a, b). Det er f.eks. et kildekritisk problem at det gjerne er i kvinnegraver en finner smykker generelt, deriblant også noen med opprinnelig kristen funksjon, og de fleste av disse er funnet i graver som har vist mangel på respekt for deres opprinnelige symbolinnhold ved å brukes i et demonstrativt, ikke-kristent gravritual. Noen har også ødelagt de opprinnelig kristne objektene, som f.eks. relikvieskrin (Marstrander 1963). Når ritualene, snarere enn gjenstandene blir vurdert, er det ikke synlige tegn til at kvinnene var pionerer i kristningen av Norge (Nordeide 2011:262-265).

Datering av kristningen av Skandinavia

Eldre studier av når kristendommen ble etablert i Skandinavia har til dels vært preget av ønsket om å finne den eldste forekomsten, og det har også gjerne vært gjort forsøk på å påvise hendelsene i de skriftlige kildene arkeologisk. Dette har ofte ført til en diskusjon om skriftlige versus arkeologiske kilder. En har f.eks. forsøkt å tolke arkeologiske funn i forhold til Adam av Bremens opplysning om at Hamburg-Bremens erkebiskop Unni misjonerte i Birka i 936, og at det da skulle ha blitt reist kirker der, uten at det har lyktes å påvise noen kirker i Birka. Derimot kan nye, arkeologiske funn kanskje vise at opplysningene om erkebiskop Ansgars virksomhet i Ribe kan være riktige (Rimbert 1986; Lund 2004; Søvsvø 2010).

Skandinavia har nok aldri vært 100% kristent. Det har alltid eksistert andre religioner ved siden av kristendommen, også i den perioden da den var svært dominerende. Samiske folk ble kristnet til utpå 1700-tallet, og samisk religion var derfor levende lenge. Deres hellige steder er fortsatt kjent og respektert, om enn ikke i bruk som før (Svestad 2013). Vi må også kunne tenke oss at det kunne finnes innslag av jødiske eller andre religioner i Skandinavia, som i tilstøtende områder. Spørsmålet om 'kristningen' av Skandinavia er derfor mangetydig. En aktuell datering av 'kristningen' er etablering av erkesetene, da Kirken ble formelt etablert som selvstendig organisasjon under paven i Roma, altså i løpet av 1100-tallet. Et alternativ er tidspunktet da herskeren konverterte, som synes å ha vært et gjennombrudd for kristendommens etablering i flere land, og som fant sted fra 900-tallet (Berend 2007). Fremfor at er det ikke mulig å sette en dato, i det minste ikke et kort tidsrom, da Skandinavia ble kristnet.

Fra den tid kongemakten ble kristen og sterk nok til å håndheve lovene, er kildene vanskelige. F.eks. angir Gulatingsloven for Vest-Norge den strengeste straffen i åtte tilfeller, som alle er rettet mot utøvelse av 'hedendom' (Robberstad 1969; Steinsland 1990). Fra denne tid er det grunn til å tro at eventuell alternativ kultutøvelse ble holdt skjult, og er vanskeligere å spore. Det er imidlertid klart at gjennomslaget for kristendommen har foregått til forskjellig tid: de tidligste spor etter kristne begravelser er sporet i Ribe i Danmark og på Veøy i Norge, fra 800-/900-tallet, men det forekommer ikke-kristne graver i Sør-Norge og Sverige flere hundreår senere (Nordeide 2011; Gräslund 2013). Dertil kommer konvertering av samene, beskrevet over.

Avsluttende kommentarer

Nyere tids forskning, særlig innenfor arkeologi har fått fram nye data og bedre dateringsgrunnlag for de ulike kildene. Et endret forskningsparadigme har nok også bidratt til å få fram flere nyanser i vår kunnskap om kristningen. Både datering, kultspor før og etter kristendommens etablering og karakteren på kristningsprosessen viser fremfor alt stor regional variasjon i Skandinavia.

Samtidig synes det som om trekk ved kristningen av Skandinavia følger andre deler av Europa: Den avgjørende hendelsen for kristningen ser ut til å ha vært herskerens konvertering. Danning av kongedømmer, urbanisering, utmyntning, innføring av skrift, etablering av lover m.m. ser ut til å følge i kjølvannet av kristendommen også i Skandinavia, og dette skjer særlig fra ca. år 1000 (Berend 2007). 1000-tallet må ha vært en særdeles dynamiske periode i alle henseende i Skandinavia.

Primary Sources

- Grammaticus, Saxo. 2005. *Gesta Danorum*. Translated by I. T. U. A. K. F.-J. D. O. V. P. Zeeberg. Edited by K. Friis-Jensen and P. Zeeberg. 2 vols. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gads Forlag.s
- Knudsen, Trygve. 1958. Eidsivatingsloven. In *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. København: Rosenkilde & Bagger.
- Kroman, Erik, and Stig Iuul. 1968. *Skaanske log og Jyske lov*. København: G.E.C.Gads Forlag.
- Odd, Snorresson munk. 1977. *Soga om Olav Tryggvason*. Translated by M. Rindal. Vol. 46, *Norrøne Bokverk*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Olafson, Torleiv. 1914. *Ældre Eidsivatings lov. Kristenrette, tillikemed et opbevaret brudstykke av den vedslige lov*. Translated by T. Olavsson. Kristiania: P. Soelbergs boktrykkeri.
- Rimbert. 1986. *Boken om Ansgar: Ansgars liv översatt av Eva Odelman ; med kommentarer av Anders Ekenberg ... [et al.]*. Translated by E. Odelman. Vol. 10, *Skrifter (Samfundet Pro fide et christianismo)*. Stockholm: Samfundet Pro fide et christianismo.
- Robberstad, Knut. 1969. *Gulatingslovi*. 3 ed. Vol. 33, *Norrøne Bokverk*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Snorre, Sturlason. 1973. *Den yngre Edda*. Vol. 42, *Norrøne Bokverk*.
- Snorri, Sturluson, and Lee M. Hollander. 1967. *Heimskringla. History of the Kings of Norway*. Austin: The American-Scandinavian foundation.

Secondary Sources

- Andrén, Anders. 2002. Platernas betydelse. Norrøn ritual och kultplasskontinuitet. In *Plats*

- och praxis: Studier av nordisk förkristen ritual*, edited by K. Jennbert, A. Andrén and C. Raudvere. Lund: Nordic Academic Press.
- Andrén, Anders, Kristina Jennbert, and Catharina Raudvere, eds. 2006. *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*. Lund: Nordic Academic Press.
- Anglert, Mats. 2003. Uppåkra. Bland högar, ortnamn och kyrkor. In *Landskapsarkeologi och tidig medeltid*, edited by M. Anglert and J. Thomasson. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Artelius, Tore. 2008. *Den gama döden och den nya. Om vikingatidens förkristna begravningar, religiösa idéer och religionsskitet*. Vol. 1, Jönköpings Läns Museum arkeologisk skriftserie. Jönköping: Jönköping Läns Museum.
- Artelius, Tore, and Anna Kristensson. 2006. The universe container. Projections of religious meaning in a Viking Age burial-ground in northern Småland. In *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*, edited by A. Andrén, K. Jennbert and C. Raudvere. Lund: Nordic Academic Press.
- Bagge, Sverre. 2005a. The Making of a Missionary King: The Medieval Accounts of Olaf Tryggvason and the Conversion of Norway. *Journal of English and Germanic Philology*:474-513.
- Repeated Author. 2005b. Christianization and State Formation in early Medieval Norway. *Scandinavian Journal of History* 30 (2):107-134.
- Bagge, Sverre, and Sæbjørg Walaker Nordeide. 2007. The kingdom of Norway. In *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*, edited by N. Berend. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartlett, Robert. 2007. From paganism to Christianity in medieval Europe. In *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, edited by N. Berend. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berend, Nora. 2007. Introduction. In *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900 - 1200*, edited by N. Berend. Cambridge: Cambridge University Press.
- Birkeli, Fridtjov. 1973. *Norske steinkors i tidlig middelalder. Et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom*. Vol. 10, Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II.Hist.-Filos. Klasse. Ny Serie. Oslo: Universitetsforlaget.
- Blomkvist, Nils, Stefan Brink, and Thomas Lindkvist. 2007. The kingdom of Sweden. In *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*, edited by N. Berend. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Peter. 2003. *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity, A.D. 200-1000*. 2nd ed. Oxford: Blackwell.
- Carelli, Peter. 2004. Lunds äldsta kyrkogård och förekomsten av ett senvikingatida danskt parochialsystem. In *Kristendommen i Danmark før 1050*, edited by N. Lund. Roskilde: Roskilde Museums Forlag.
- Engelstad, Eivind S. 1927. Hedenskap og kristendom 1. Sen vikingetid i indlandsbygdene i Norge. *Bergens museums aarbok. Hist.antikv. Rekke* 1:87.
- Repeated Author, ed. 1929. *Hedenskap og kristendom. 2. Trekk av Vikingtidens kultur i Østnorge*. Edited by A. W. Brøgger. Vol. 2, Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Oslo.
- Farbregd, Oddmunn. 1986. Hove i Åsen. Kultstad og bygdesentrum. *Spor* (2):42-46,50-51.
- Gellein, Kristin. 1997. Kristen innflytelse i hedensk tid? En analyse med utgangspunkt i graver fra yngre jernalder i Hordaland. Hovedfagsoppgave, Archaeology, Universitetet i Bergen, Bergen.

- Gelting, Michael H. 2007. The kingdom of Denmark. In *Christianization and the Rise of Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, edited by N. Berend. Cambridge: Cambridge University Press.
- Repeated Author. 2012. Lund, Dalby og Bornholm. Politik og mission i biskop Eginos tid. In *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*, edited by S. Borgehammar and J. Wienberg. Göteborg, Stockholm: Makadam Förlag.
- Gjerpe, Lars Erik, ed. 2005. *Gravfeltet på Gulli. E 18-prosjektet Vestfold*. Vol. 1, *Varia*. Oslo: Kulturhistorisk museum Fornminneseksjonen.
- Gräslund, Anne-Sofie. 2002. *Ideologi och Mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. 2 ed. Vol. 29, *OPIA*. Uppsala: Institutionen för arkeologi och antik historia.
- Repeated Author. 2013. Kristna inslag i Gamla Uppsala och dess närområde. In *Gamla Uppsala i ny belysning*, edited by O. Sundqvist and P. Vikstrand. Uppsala: Swedish Science Press.
- Gunnes, Erik. 1976. *Rikssamling og kristning 800-1177*. Edited by K. Mykland. Vol. 2, *Norges Historie*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag A.S.
- Hansen, Lars Ivar, and Bjørnar Olsen. 2004. *Fram til 1750*. Vol. 1, *Samenes historie*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Haugen, Odd Einar, ed. 2004. *Handbok i norrøn filologi*. Gjøvik: Fagbokforlaget.
- Hernæs, Per. 1995. Kristen innflytelse i Rogalands vikingtid. In *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, edited by H. E. Lidén. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Hultgård, Anders. 1992. Religiøs förändring, kontinuitet och ackulturation/synkretism i vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion. In *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*, edited by B. Nilsson. Uppsala.
- Ingstad, Anne Stine. 1982. Osebergdronningen - hvem var hun? *Viking* 1981:49-65.
- Jørgensen, Lars. 2002. Kongsgård - kultsted - marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. In *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, edited by K. Jennbert, A. Andrén and Catharina Raudvere. Lund: Nordic Academic Press.
- Keller, Christian. 1989. The eastern settlement reconsidered: some analyses of Norse medieval Greenland. dr.philos., Faculty of Humanities, University of Oslo, Oslo.
- Kisuule, Annkristin Engh. 2000. De regionale forskjellene i gravmaterialet fra Østfold og Vestfold i vikingtiden: et uttrykk for tidlig kristen påvirkning samt maktpolitiske forhold i Viken. Master, Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Krogh, Knud J. 1993. *Gåden om Kong Gorms Grav: historien om Nordhøjen i Jelling*. Vol. 1, *Vikingekongernes monumenter i Jelling*. Herning: Carlsbergfondet og Nationalmuseet.
- Lager, Linn. 2002. *Den Synliga Tron. Runstens Kors som en spegling av kristnandet i Sverige*. Vol. 31, *OPIA*. Uppsala: Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Landro, Torgeir. 2010. Kristenrett og kyrkjerett. Borgartingskristenretten i eit komparativt perspektiv. PhD, Faculty of Humanities, University of Bergen, Bergen.
- Larsson, Lars. 2007. Rum, rymd och areal. Ett kulthus och dess närmiljö ur ett ceremoniellt perspektiv. In *Ceremoniella rum*, edited by r. a. T. Z. a. M. K. Östlind.
- Larsson, Stefan. 1998. *Utgravningene i Erkebispegården. Stratigrafisk analys: Delfält I*. Vol. 11, *NIKU Temahefte*. Trondheim: NIKU.
- Lidén, Hans Emil. 1969. From Pagan Sanctuary to Christian Church. The Excavation of Mære Church in Trøndelag. *Norwegian Archaeological Review* (2):3-21.
- Repeated Author. 1999. Undersøkelsene i Mære kirke. In *En gullgubbe*, edited by A. M. Hoff and A. T. Hommedal. Bergen: Alvheim & Eide.

- Repeated Author, ed. 1995. *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lund, Niels. 2004. Mission i Danmark før Harald Blåtands dåb. In *Kristendommen I Danmark før 1050*, edited by N. Lund. Skjern: Roskilde Museums Forlag.
- Lundström, Inga, and Claes Theliander. 2004. *Såntorp. Ett gravfält i Västergötland från förromersk järnålder till tidig medeltid*. Vol. 49, *Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter*. Göteborg: Göteborgs Universitat, Institutionen for arkeologi.
- Marstrander, Sverre. 1963. Et nytt vikingtidsfunn fra Romsdal med vesteuropeiske importsaker. *Viking* XXVI 1962:123-159.
- McNicol, John. 1997. *Plaseringe av de første kirkene i Norge i forhold til de hedenske kultstedene. En historiografisk stuie omfattene tiden etter 1830*. Edited by M. Rindal. Vol. 98, *KULTs skriftserie*. Oslo: Norges forskningsrad.
- Myking, Marit. 2001. *Vart Noreg kristna fra England? Ein gjennomgang av norsk forskning med utgangspunkt i Absalons Tarangers avhandling Den angelsaksiske kirkes indflytelse paa den norske (1890)*. Vol. 1, *Occasional papers. Skriftserie*. Oslo: Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder.
- Nordeide, Sabjorg Walaker. 2006. Thor's hammer in Norway. A symbol of reaction against the Christian cross? In *Old Norse Religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*, edited by A. Andren, K. Jennbert and C. Raudvere. Lund: Nordic Academic Press.
- Repeated Author. 2010a. Cross monuments in north-western Europe. *Zeitschrift fur Archaeologie des Mittelalters (ZAM)* 37 -2009:163-178.
- Repeated Author. 2010b. Urbanism and Christianity in Norway. In *The Viking Age: Ireland and the West. Proceedings of the XVth Viking Congress, Cork, 18-27 August 2005*, edited by J. Sheehan and D. . Corrain. Dublin: Four Courts Press.
- Repeated Author. 2011. *The Viking Age as a Period of Religious Transformation: The Christianization of Norway from AD 560 - 1150/1200*. Vol. 2, *Studies in Viking and Medieval Scandinavia (VMSS)*. Turnhout: Brepols.
- Nordeide, Sabjorg Walaker in press a. Introducing Christianity to a challenging environment: the example of Norway. In *Making Christian Landscapes*, edited by S. Turner and T.  Carragain. Cork: Cork University Press.
- Repeated Author. in press b. Papal Delegations to the Edge of the World. In *Travellers: Mobile Individuals and Communities in the Middle Ages. Proceedings from the 17th International Medieval 	Conference in Leeds 2010.*, edited by F. Schmieder and M. O'Doherty: Brepols.
- Olsen, Olaf. 1966. Horg, hov og kirke: historiske og arkaeologiske vikingetidsstudier. Dr., Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab, Kobenhavns universitet, Kobenhavn.
- Repeated Author. 1969. Comments. (to H.-E. Liden). *Norwegian Archaeological Review* (2):25-27.
- Repeated Author. 1995. "Horg, hov og kirke" - 30 ar efter. In *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, edited by H. E. Liden. Oslo: Universitetsforlaget.
- Reitan, Gaute. 2006. Faret i Skien: en kristen gravplass fra vikingtid og nye innblikk i tidlig kirkearkitektur. *Viking* 69 (2006):251-274.
- Roesdahl, Else. 2004. *Hvornar blev kirkerne bygget?*, edited by N. Lund. Roskilde: Roskilde Museums Forlag.
- Repeated Author. 2006. Aristocratic Burial in Late Viking Age Denmark. Custom, Regionality, Conversion. In *Herrschaft - Tod - Bestattung. Zu den vor- und fruhgeschichtlichen Prunkgrabern als archaologisch-historische Quelle*, edited by C. v. Carnap-Borheim, D. Krausse and A. Wesse. Bonn: Institut fur Ur- und Fruhgeschichte der Universitat Kiel / Verlag Dr. Rudolf Habelt GMBH.

- Repeated Author. 2008. The emergence of Denmark and the reign of Harald Bluetooth. In *The Viking World*, edited by S. Brink. London: Routledge.
- Ros, Jonas. 2001. *Sigtuna. Staden, kyrkorna och den kyrkliga organisationen, OPIA (Occasional Papers in Archaeology)*. Uppsala: Uppsala Univesitet.
- Rydving, Håkan. 1993. *The end of drum-time. Religious change among the Lule Saami 1670s - 1740s*. Vol. 12, *Acta Universitatis Upsaliensis. Historia Religionum*. Uppsala: University of Uppsala.
- Salvesen, Astrid, and Erik Gunnes. 1971. *Gammel norsk homiliebok*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.
- Sawyer, Birgit. 1991. Wome as Bridge-builders: the role of women in Viking-age Scandinavia. In *People and Places in Northern Europe 500-1600. Essays in Honour of Peter Hayes Sawyer*, edited by I. Wood and N. Lund. Woodbridge: Boydell.
- Schanche, Audhild. 2000. *Graver i ur og berg : samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Karasjok.
- Schanche, Audhild, and Bjørnar Olsen. 1985. Var de alle Nordmenn? En etnopolitisk kritikk av norsk arkeologi. *AmS. Varia* 15.
- Skre, Dagfinn. 1995. Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. In *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, edited by H. E. Lidén. Oslo: Universitetsforlaget.
- Solberg, Bergljot. 2000. *Jernalderen i Norge. Ca. 500 f.Kr.-1030 e.Kr*. Oslo: J.W.Cappelens Forlag a.s.
- Staecker, Jörn. 1999. *Rex regum et dominus minorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Edited by L. S. i. M. Archaeology. Vol. 23. Lund: Almqvist & Wiksell International.
- Repeated Author. 2003a. The Cross Goes North: Christian Symbols and Scandinavian Women. In *Cross goes North: processes of conversion in northern Europe, AD 300-1300*, edited by M. Carver. Woodbridge, Suffolk: York Medieval Press.
- Repeated Author. 2003b. Recensioner. Anne-Sofie Gräslund, Ideologi och mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont. OPIA 29, Uppsala 2001. *Fornvännen* 98:60-62.
- Repeated Author. 2005. The Concepts of *imitatio* and *translatio*: Perceptions of a Viking-Age Past. *Norwegian Archaeological Review* 38 (1):3-28.
- Steinsland, Gro. 1990. The Change of Religion in the Nordic Countries - a Confrontation between two Living Religions. *Collegium Medievale* 3 (2):123-135.
- Svanberg, Fredrik. 2003. *Decolonizing the Viking Age*. 2 vols. Vol. 1+2, *Acta Archaeologica Lundensia*. Lund: Almqvist & Wiksell International.
- Svestad, Asgeir. 2013. Sámi Burials and Sacred Landscape: Aspects of the Impact of Materiality on Sámi religious Conceptions and Practices. In *Sacred Sites and Holy Places. Exploring the Sacralization of Landscape through Time and Space*, edited by S. W. Nordeide and S. Brink. Turnhout: Brepols.
- Sørheim, Helge. 2004. Lead Mortuary Crosses found in Christian and Heathen Graves in Norway. *Mediaeval Scandinavia* 14:195-227.
- Søvsø, Morten. 2010. Tidligkristne begravelser ved Ribe Domkirke - Ansgars kirkegård? In *Symposium Jarplund*, edited by S. Kleingärtner, S. L. Pedersen and L. Matthes. Neumünster: Wachholtz Verlag.
- Taranger, Absalon. 1890. *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske*. Kristiania: Den Norske Historiske Forening.
- Tesch, Sten. 2014. Skilda gravar, skilda världar – tidigkristna gravar, kyrkor, stadsgårdar och storgårdar i Sigtuna och i Mälardalen. In *Medeltida storgårdar, 15 uppsatser om ett*

- tvärvetenskapligt forskningsproblem*, edited by O. Karsvall and K. Jupiter. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskikets förändring 700-1200*. 392 ed. Vol. 41, *GOTARC Series B, Gothenburg Archaeological Theses*. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Tveito, Olav. 2005. *Ad fines orbis terrae - like til jordens ender. En studie i primær trosformidling i nordisk kristningskontekst*. Vol. 209, *Acta Humaniora*. Oslo: Det historisk filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Wamers, Egon. 2004. Kristne gjenstander i tidligvikingtidens Danmark. In *Kristendommen i Danmark før 1050*, edited by N. Lund. Skjern: Roskilde Museums Forlag.
- Zachrisson, Inger. 1984. *De samiska metalldepåerna år 1000-1350: i ljuset av fyndet från Mörträsket, Lappland = The saami metal deposits A.D. 1000-1350 in the light of the find from Mörträsket, Lapland*. Vol. 3, *Archaeology and environment*. Umeå: University of Umeå, Department of Archaeology.